

HUSHÅLLSBÖCKER

Med undantag för en liten handskrift om hästsjukdomar från 1300-talet kom de första skrifterna på svenska med avsikt att lära ut jordbruk först från och med övergången till nyare tid. Huvudförklaringen till att de kom då är att det skrivna ordet användes till allt fler ändamål, men det fanns också ett gradvis växande intresse hos den läsande överheten för hur ett gods skulle skötas.

I slutet av 1400-talet skrev Linköpingsbiskopen Henrik Tidemansson ett par lärodikter om hushållet. Som diktkonst är de tämligen enkla och de ger få detaljkunskaper om jordbruket. Redan anar man dock det som skulle bli de kommande hushållsböckernas ryggrad, årets gång (första prim betyder nymåne):

Røj äng, hugg skog och mark,/där till ha yxan väl vass och skarp./Det gör i mars månad första prim/och förakta ej min lärdom och rim./Och stryk yxan väl med bjura /bäver/ tran,/det är prövat uppå minsann.

I början av 1500-talet kom Peder Månssons ”Bondakonst”. Denna, vår första lärobok i lantushållning, är till största delen en översättning av Lucius Columella ”De re rustica” från 62 e.Kr. Ett märkligt faktum är denne romerske agrarförfattares aktualitet, inte bara i Sverige utan i många andra länder, fram till den agrara revolutionen. Här och där spränger Peder Månsson in egna reflektioner, exempelvis när de svenska klimatförhållandena kräver något annat än de italienska.

Även om det inte kan räknas som en hushållsskrift ansluter till denna genre Olaus Magnus ”Historia om de nordiska folken”, som publicerades 1555 i Rom, dit vår siste katolske ärkebiskop gått i landsflykt. Utomlands betraktas han som en Marco Polos like, vilken berättar märkvärdigheter från sina resor till världens ände. Från vår horisont ser vi honom mer som en östgötapojke som på sin ålders höst beskriver hemlandet kärleksfullt och detaljerat. Eftersom han liksom Peder Månsson beskriver senmedeltida förhållanden har jag redan flera gånger hämtat exempel ur Olaus Magnus.

Den första större lärobok i jordbruksskötsel som skrevs direkt för svenska förhållanden är Per Brahes ”Oeconomia”. Brahes bok, som skrevs under 1570- och 1580-talen, spreds i handskrifter under slutet av 1500-talet och under 1600-talet. Den trycktes 1677.

Här avbildas en man i mars månad som huggar träd i en 1500-talskopier av en medeltida, sannolikt svensk, kalender.

Brahe skrev i en europeisk genre, husfaderslitteraturen, som fick stor betydelse vid denna tid. Dessa skrifter skapade regler inte bara för hushållningen utan också för hela livshållningen. Första halvan av verket handlar därför om hur adliga ungdomar ska uppfostras. Brahe skildrar 1500-talets omformning av överklassen från stridens män till statens utbildade administratörer.

Den andra och för oss mer intressanta delen av "Oeconomia" handlar om godsdriften. Utgångspunkten är en skriftlig instruktion för en av Brahes gårdar och sådana fogdeinstruktioner har vi bevarade från senmedeltiden och framåt. Brahe utgick från uppländska förhållanden, mera specifikt var det sannolikt Rydboholms gård som var förebilden. I sin text radar han upp hundratals sysslor och företeelser, däremot beskriver han dem sällan i detalj.

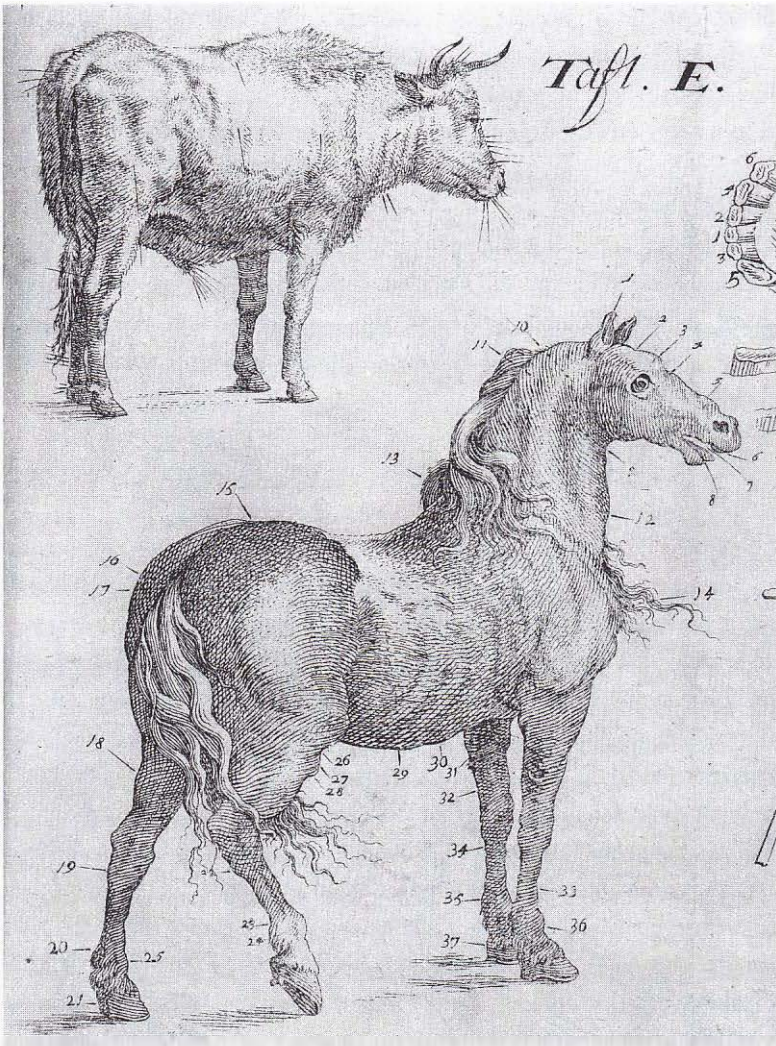
Texten vägleds av moral och plikt, såsom det anstår en skrift i husfadersgenren, och den är bemängd med bibliska ordspråk, oftast från Jesus Syrak: "Den som väl brukar sin åker han gör dräsen stor."

Den viktigaste personen i texten är faktiskt inte adelsmannen utan fogden. Adelsmannen skulle ha överseende över förvaltningen, men inte själv smutsa sina händer. Fogdens nödvändiga dygder återkommer Brahe till gång på gång. Denne skulle vara ärlig, gudfruktig, trogen mot sin herre, och så vidare. Man anar att en sådan person kan ha varit svår att finna. Landbor och anställda på gården betecknas för det mesta av Brahe som arbetsovilliga och beredda att förslösa vad de har.

Skall ock fogden komma det ihåg, att det stycket inte är fåfängt insatt i lagboken att avraden bör vara ute om Thomasmäss 122 december/ före julen, ty får lata och slösande bönder behålla avraden inne hos sig så länge att de have tagit julekosten därifrån, så får herren näppeligen någon avrad därav det året.

Brahe är dock medveten om att bönderna satt inne med kunskapen och ger rådet att fogden skulle "förspörja sig med gamla goda sädesbönder" om hur jorden skulle brukas.

Större betydelse än Brahes lärobok fick den tyska husfaderslitteraturens mest spridda verk, Johannes Colerus "Oeconomia". Denna bok, som var skriven på latin, trycktes första gången 1593, och kom i flera upplagor under 1600-talet i Tyskland. Enskilda exemplar hamnade i svenska adelsmäns bokskåp. Kyrkoherden Isaac Erici i Östra Stenby, Östergötland, gjorde 1643–54 en fri översätt-

Åke Rålamb har till band 13 fogat några planscher, och här finns ett par av 1600-talets mest realistiska framställningar av husdjur – en ox och en häst.

ning, närmast en parafra, med många egna tillägg. Bland annat citerade han flera gånger ur biskop Henriks hushållsdikter. Ericis översättning spreds i ett antal handskrifter. Boken trycktes 1683–86 och nästan omedelbart, 1694, kom en ny upplaga.

Vid denna tid tillkom ytterligare några lantbruksläror. Den sörmäländske adelsmannen Schering Rosenhane, född 1609, skrev en insiktsfull lärobok i jordbruk och trädgårdsskötsel som dock blev oavslutad eftersom författaren rycktes bort år 1663 mitt under arbetet med boken.

Den lågadlige Johan Risingh gjorde en lång karriär inom den svenska ämbetsstaten. Han var prästson och född i Östergötland omkring 1617. Sin högsta post nådde han som guvernör i Nya

Sverige, några månader innan kolonin erövrades av holländarna. Risinghs livsprojekt var att skriva en ekonomisk encyklopedi. Endast brottstycken av detta storverk publicerades. Delvis vid sidan av sitt stora projekt gav Risingh ut ”En land-book”, 1671. Boken handlade om åkerbruk, trädgårdar, skogsbruk och boskapskötsel.

Yngst av 1600-talets lantbruksförfattare var Åke Rålamb. Han föddes 1651 på Länna i Uppland, och var även senare knuten till detta landskap. Åren 1690–94 utgav han sex av planerade tjugo band i vad som var avsett att bli en allomfattande encyklopedi. Till de band som publicerades hörde band 13 om jordbruk och 14 om trädgårdsskötsel.

Man kan fråga sig varför dessa skrifter tillkom under en ganska begränsad period, samtidigt som både Brahes ”Oeconomia” och Ericis översättning av Colerus trycktes, när det så länge dessförinnan saknats tryckta skrifter om jordbruk på svenska. Risingh ger i sin inledning ett viktig skäl. Han beskriver metallhanteringen som landets egentliga rikedom. Men, fortsätter han, denna produktion äventyras eftersom det blivit dyrt och knappt köp på kostvaror. Det ökade gapet mellan behov och produktion av livsmedel, med stigande priser, förde in jordbruksproduktionen i den allmänna diskussionen under slutet av århundradet.

Skrifterna av Rosenhane, Risingh och Rålamb skiljer sig från Brahes genom att de beskriver jordbruksarbetet. Texterna ger detaljerade kunskaper om hur åkern ska plöjas eller tjurkalven kastreras. Här förutsätts att den som läste avsåg att själv delta i eller direkt övervaka arbetet. Dessa skrifter bildar därför en övergång till 1700-talets lantbrukslitteratur. I början av 1700-talet kom den skrift som skulle ersätta alla de tidigare som ledande handbok – Eric Salanders ”Gårdsfogdeinstruction”. Denna gavs ut första gången 1727 och trycktes därefter i fem upplagor fram till 1795. Salander vänder sig mera direkt till fogden eller den som skulle ha hand om det praktiska arbetet. Från 1730-talet kom sedan en strid ström av lantbrukslitteratur.

Det kan tilläggas att ett verk med agrar anknytning faktiskt trycktes så tidigt som 1628 och därefter i ytterligare ett par upplagor till mitten av århundradet: Arvid Månssons ”En mycket nyttig örtabok”. Här är det dock inte jordbrukaren utan läkaren som talar. Sädesslaget vete omtalas som icke allenast ”tjänlig till bröd, utan också till läkedom”, varefter Månsson skriver om vetekorn mot maskar i magen eller tuggat vete mot sår efter hundbett.

Bondepraktikan, som kom på svenska från och med år 1662, innehåller ingenting med direkt anknytning till svenska förhållanden. Det var en direkt översättning från tyskan.

Årets gång

En stor del av Per Brahes "Oeconomia" är en lista månad för månad över vad som skulle göras på en uppländsk storgård. Årets arbetsgång skedde inte alltid strikt efter schemat. Brahe påpekade att det kunde ske förskjutningar, så att exempelvis vårbruket kunde begynnas under en senare månad allt eftersom vintern förlängdes.

Sammanlagt nämns i Brahes kalender över tvåhundra olika sysslor. April, maj, juni samt augusti, september och oktober har flest sysslor. Detta var årets arbetstoppar. Jag har nedan valt ut jordbruksarbetena. Vid sidan av dessa var bygghus, fiske och skogsbruk de viktigaste uppgifterna.

Varje större arbetsmoment föregicks av att redskapen ställdes i ordning. Kalenderförskjutningen, Sverige höll fast vid den julianska kalendern fram till 1700-talet, medför att Per Brahes första januari motsvarar mitten av januari i dag. (Det är denna kalenderförskjutning som är orsaken till att vi firar Lucia som årets mörkaste dag, för det var den på 1300-talet.)

I januari kördes ved och körslor, vilket betingades av föret. Distingsmarknaden i Uppsala var viktig. Där köptes smide, hästskor, spik och järn.

I februari höggs gärdslä och störl. Gärdslä klövs och störlarna spetsades.

I mars bryggdes och bakades för året. Jordbruksredskapen ställdes i ordning: årder, harvar, oxok, tömmar, selar, med flera. Geterna drevs i vall först av alla djur. Hönsen började värpa. Svedjeland höggs. Humlestörlarna togs fram och sattes upp. Gärdsgården sågs över.

I april bereddades jorden med ärjning och sådd. Örtesängar ordnades och besåddes. Kalvar, grisar och fålar kastrerades. Svinen ringades och släpptes på bete. Ängar röjdes. När sådesbrodden var så hög att den täckte en duva på åkern skulle man välta.

I maj skulle alla hägnader vara i ordning. Örtesängarna rensades. Dikningen påbörjades. Boskapen släpptes i vall. Djur som skulle till betesholmar och hagar fördes dit. Unga oxar tämjdes till att draga. Lammen togs från tackorna så att fåren kunde mjölkas.

I juni bearbetades trädan och dyngan kördes ut. Sedan släpptes

Månadsbilder med årets arbeten förekommer över hela Europa från medeltiden och framåt. Svenska kalenderbilder är delvis inspirerade av utländska förlagor, delvis anpassade efter svenska förhållanden. På denna sannolikt sydsvenska kalender från omkring år 1600 markeras också dagens ljusa timmar.

Februari, sitta (vid brasan?).

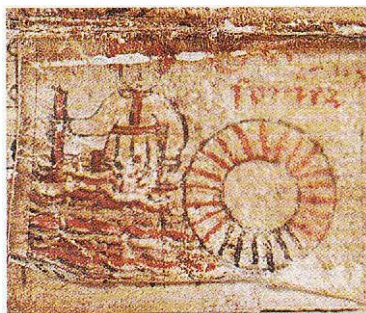
Mars, gräva (i trädgård).

April, så.

Maj, löva (maja).

Juni, laga flätgärdesgård.

Juli, slå hö.

Augusti, skörda säd.

dragoxarna på bete. Lagrad säd måste omröras så att den inte brann. Smör, saltkött och fisk skulle ses till i vishusen så att de inte surnade. Vingpennorna rycks av gässen. Höladorna täcktes. Rovfrön såddes. Liarna togs fram och slåttern började.

I juli bearbetades trädan för tredje gången. Man skar vass och bröt löv till boskapsfoder. Odlingar med lin och hampa rensades och gallrades. Svedjeland röjdes och hägnades. Kvarnarna gjordes i ordning när det var lågvatten. Gammal råg från förra årets skörd såddes.

I augusti skars säden allt eftersom den mognade. Den sattes i skyl och torkades för att inte mögla i ladan. Man började tröska råg. Ny råg såddes och harvades ned. Svedjeland besåddes. Man syltade körsbär och torkade plommon. Humlen plockades och därefter lades stängerna upp till förvaring. Getterna tog sig bockar. Lin och hampa rycktes. Åkrarna ärjdes till vinterfårar. Ärtor och bönor rycktes.

I september mältades det nya kornet. Lin och hampa rötades. Vete såddes. Fähus och andra hus skulle vara hela och täckta. Honungen togs från bina. Gödoxar sattes in till gödning. Fåren tvättades och klipptes. Svinen togs in i stian. Några av gässen sattes på gödning. Liar, skäror och alla redskap som hörde till åkerbruket togs in under tak. Allt på gården skulle finnas på plats för inventering. Legofolk städjades på nytt. Boskapen togs in vid mickelsmäss.

Under oktober skulle årets ved huggas, innan snön kom. En del svedjeland höggs. Kålen togs upp, torkades, saltades och syltades. Rovorna togs upp. Man började ge foder till nötboskap, får, getter och svin inomhus. Man började kamma ullen. Om morgnarna tröskades det. Mat torkades och röktes. Hudar och skinn barkades. Under höstfloden maldes säd. Stenar som skulle transporteras senare under vintern bröts upp.

I november fortsatte man tröska i ottan. Slädar, drögar och källar iordningställdes. Hästar skoddes och man körde med dem i skogen. Oxarna sparades till vinterföret. Man skar vass till taktäckning. Tackorna tog sig gumse.

I december började man köra hem ved på första föret. Avraden uppbars. För december är Per Brahe mera kortfattad än andra som skrivit liknande kalendrar. De nämner också slakt och bak för december.